

УДК 81'255.4(=811.162.3=161.2):801.38
DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2025.42.3.37>

ФРАЗЕОЛОГІЯ ТА ПАРЕМІОЛОГІЯ В МІЖСЛОВ'ЯНСЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ПЕРЕКЛАДІ: МОЖЛИВОСТІ Й ВИКЛИКИ ДЛЯ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

PHRASEOLOGY AND PAREMIOLOGY IN INTERSLAVIC LITERARY TRANSLATION: OPPORTUNITIES AND CHALLENGES FOR ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Даниленко Л.І.,
orcid.org/0000-0002-1812-973X
доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри слов'янської філології
Навчально-наукового інституту філології
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Стаття присвячена аналізу фразеологічних і паремійних одиниць у міжслов'янському художньому перекладі та їх відтворенню засобами штучного інтелекту (ШІ). Актуальність дослідження зумовлена зростаючим застосуванням ШІ у сфері лінгводидактики, корпусної лінгвістики, перекладознавства, однак при цьому бракує спеціальних досліджень, що оцінювали б ефективність таких технологій у роботі з фразеологією й пареміологією.

Мета студії – виявити особливості перекладу фразеології та пареміології в міжслов'янському художньому перекладі на матеріалі української та чеської мов, проаналізувати труднощі цього процесу та оцінити ефективність перекладацьких стратегій людини й машини. У полі зору – культурно марковані, образні вислови, що становлять особливу складність для перекладу між близькоспорідненими українською та чеською мовами через ілюзію семантичної прозорості.

У дослідженні використано традиційні підходи до фразеологічної, паремійної науки з аналізом технологій штучного інтелекту, зокрема методи зіставного, когнітивно-семантичного, корпусного аналізу й оцінювання перекладів, виконаних ШІ (ChatGPT), у порівнянні з результатами перекладів професійних перекладачів. Джерельною базою стали уривки з художніх творів Є. Гуцала, О. Забужко у перекладах чеською мовою, а також Я. Гашека, М. Кундери в перекладах українською мовою, що наявні в підкорпусі InterCorp Чеського національного корпусу.

Результати показали, що ШІ здатен забезпечити базову семантичну адекватність, однак не завжди ефективний у збереженні образності й культурної специфіки. Водночас окремі випадки демонструють, що сучасні алгоритми пропонують вдалі рішення, які можуть конкурувати з традиційними перекладацькими стратегіями, що свідчить про потенціал таких технологій при належному лінгвістичному супроводі. Авторка доходить висновку, що в перспективі саме взаємодія людини і ШІ відкриває нові можливості в перекладі складних лексичних структур, якими є фразеологізми й паремії.

Ключові слова: фразеологія, пареміологія, міжслов'янський переклад, художній текст, перекладацькі стратегії, ChatGPT, чеська мова, українська мова.

The article is dedicated to the analysis of phraseological and paremiological units in inter-Slavic literary translation and their rendering by means of artificial intelligence (AI). The relevance of the study is driven by the growing implementation of AI technologies in the fields of language teaching, corpus linguistics, and translation studies. However, there remains a lack of specialized research assessing the effectiveness of such technologies when dealing with idioms and proverbs.

The aim of this study is to identify the peculiarities of translating phraseology and paremiology in inter-Slavic literary translation based on Ukrainian and Czech materials, to analyze the difficulties of this process, and to assess the efficiency of translation strategies applied by both human translators and AI systems. The focus is on culturally marked and figurative expressions, which present particular challenges in translation between closely related languages — Ukrainian and Czech — due to the illusion of semantic transparency.

The study employs comparative, cognitive-semantic, corpus analysis methods, as well as an evaluation of AI-generated translations (ChatGPT) compared to those produced by professional human translators. The empirical base comprises excerpts from literary works by Yevhen Hutsalo and Oksana Zabuzhko in Czech translation, as well as texts by Jaroslav Hašek and Milan Kundera in Ukrainian translation, available in the InterCorp subcorpus of the Czech National Corpus.

The results demonstrate that AI can ensure basic semantic adequacy, but is not always effective in preserving figurativeness and cultural specificity. Nevertheless, in certain cases, modern algorithms offer successful solutions that may compete with traditional translation strategies, highlighting the potential of such technologies when accompanied by proper linguistic oversight. The author concludes that future progress in literary translation lies in the synergy between human expertise and AI technologies, especially in the treatment of complex lexical structures such as idioms and proverbs.

Key words: phraseology, paremiology, inter-Slavic translation, literary text, translation strategies, ChatGPT, Czech language, Ukrainian language.

Постановка проблеми. Міжслов'янський переклад, зокрема художній, – це не лише лінгвістичне, а й культурне явище, в якому переплітаються національні образи світу, ментальні константи, емоційно забарвлені вислови, що потребують особливої перекладацької уваги. Одним із найскладніших шарів лексики, які актуалізуються в цьому процесі, є фразеологізми та паремії. У контексті близькоспоріднених слов'янських мов ці одиниці часто створюють ілюзію взаємної прозорості, що, однак, може призводити до інтерференції, втрати стилістичних відтінків чи прагматичних функцій.

Ситуація ускладнюється з появою штучного інтелекту (ШІ) як суб'єкта перекладацької діяльності. Його алгоритми, натреновані на статистичних відповідниках, не завжди здатні розпізнати культурну специфіку чи семантичні пастки фразеологізмів і паремій. Саме тому постає потреба критичного осмислення можливостей та обмежень штучного інтелекту в художньому перекладі фразеологічних і паремійних одиниць у міжслов'янському мовному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження перекладів у межах міжслов'янських художніх текстів є визнаним і затребуваним напрямом сучасного перекладознавства, що засвідчують, зокрема, студії на матеріалі чеської [3], польської мов [1], а також мов романо-германської групи [5]. Однак навіть ці дослідження, попри достатній рівень академічного опрацювання, залишаються в межах традиційного аналізу перекладацьких стратегій у людському перекладі. Так, слушно зауважується: «Одним із найскладніших видів перекладу є художній, оскільки саме він потребує від перекладача не лише адекватно задумові автора передати ідейно-образне навантаження твору, але й зберегти цілісне естетичне враження від оригіналу, його емоційний вплив на адресата» [1, с. 186].

З появою і поширенням технологій штучного інтелекту проблеми перекладу актуалізувалися на якісно новому рівні. Вони активно стали застосовуватися передусім у мовознавстві, лінгводидактиці, корпусній лінгвістиці тощо [2; 7; 10; 11; 12]. Водночас ми констатуємо, що проблематика перекладу фразеологічних і паремійних одиниць саме за допомогою ШІ на сьогодні практично не розроблена. Нам не відомі ґрунтовні лінгвістичні дослідження, присвячені цій темі принаймні в межах славістики. Таким чином, запропонована розвідка є, наскільки дозволяють наявні дані, однією з перших спроб аналізу можливостей і викликів, які виникають при застосуванні штучного інте-

лекту до міжслов'янського перекладу фразеології та пареміології – образних і часто багатозначних мовних одиниць, що гіпотетично є найвразливішим сегментом для інтерпретаційних помилок при перекладі.

Постановка завдання. Мета статті – виявити особливості перекладу фразеології та пареміології в міжслов'янському художньому перекладі на матеріалі української та чеської мов, проаналізувати особливості цього процесу та оцінити ефективність ШІ в їх перекладі. З огляду на сформульовану мету завдання дослідження окреслюємо таким чином: відібрати уривки з художньої літератури, перекладені з української мови чеською і навпаки, у яких наявні фразеологізми і прислів'я, порівняти перекладацькі стратегії людини та штучного інтелекту, оцінити сильні й слабкі сторони професійних перекладачів і штучного інтелекту, визначити, за наявності, у яких випадках штучний інтелект випереджає людину і що це означає для майбутньої перекладацької професії.

У дослідженні застосовано комплекс методів, які дозволяють поєднати традиційні підходи фразеологічної, паремійної науки з аналізом технологій штучного інтелекту, зокрема, метод зіставного аналізу (для ідентифікації структурних, семантичних і стилістичних відповідників), когнітивно-семантичний аналіз (для виявлення образних моделей, метафор, лінгвокультурних характеристик тощо), корпусний аналіз (для добору фразеології та пареміології з художніх текстів), аналіз результатів перекладів штучного інтелекту (для оцінювання якості перекладів на основі критеріїв: семантична точність, збереження образності, культурна адекватність, стилістична відповідність).

Джерельною базою дослідження стали художні твори чеських та українських письменників Я. Гашека, М. Кундери, Є. Гуцала, О. Забужко, дібрані з Чеського національного корпусу (ЧНК), підкорпусу InterCorp.

Виклад основного матеріалу. Зважаючи на обмежений обсяг статті, продемонструємо окремі приклади перекладів уривків з художньої літератури, в яких наявні фразеологізми і прислів'я, та прокоментуємо стратегії професійних перекладачів і штучного інтелекту.

(1) Перший приклад – вияв двох різних перекладацьких стратегій у порівнянні з чеським оригіналом. Переклад С. Масляка орієнтований на збагачення образу Швейка: замість вільного словосполучення *старий солдат*, дослівно ужитого в перекладі чату GPT, використано українську фразу *стріляний горобець*, що зберігає

Таблиця 1

ЧНК		ChatGPT
Оригінальний художній твір	Переклад	
(1) „Já vám něco povím, pane kaprál,“ roznamenal Švejk, „já už jsem starej voják , sloužil jsem před válkou, a vono se to vždycky s těma nadávkama nevyplácí“ (JH).	“Я вам щось скажу, пане капрале, – зауважив Швейк. – Я вже стріляний горобець , служив ще перед війною і знаю: лаятися – це тільки й зиску, що пуску.” (CM).	“Знаєте, пане капрале, – зауважив Швейк, – я вам щось скажу: я вже старий солдат, ще до війни служив, і скажу вам, із цими лайками завжди погано виходить”.
(2) “Земля скрізь наша й люди наші, – мовив Никін Іванович, – без роботи ніде не посидиш ”. “Земля скрізь однакова й люди, а найкраще в рідному гнізді, де місце собі зігрів ,” – не зовсім згодилася з зятем баба Кулина (ЄГ).	– Už jsme si zvykli na ten kraj i na lidi, – řekl Nykon Ivanovič. – Bez práce nikde nejsou koláče . – Všude je zem ta sama a lidi taky, všude je dobře, ale doma nejlip , – nesouhlasila tak docela se zetěm bába Kylyna (ZK, LA).	– Zem je všude naše a lidé taky naši , řekl Nikyn Ivanovič. – Bez práce se nikde neohřeješ . – Zem je všude stejná, i lidé, ale nejlip je v rodném hnízdě, kde sis ohřál svoje místo , úplně nesouhlasila s zetěm bába Kylyna.
(3) V krátké chvíliče jasnozření přelétl mi po zádech mráz. (MK).	Я пережив коротку мить прозріння, аж мороз пробіг у мене поза шкірою (ВШ).	У коротку мить прозріння мене проїняв холод по спині .
(4) Тепер, коли вже нічого зробити не можна, мудрий русин пошкоді , як каже Адька! (ОЗ).	Ted', když už nic udělat nemůže, pozdě bycha honit , jak říká Ad'ka! (RK).	Ted', když už se nedá nic dělat, je moudrý Rusín až po škodě , jak říká Ad'ka!
(5) Кожне вбралося в свій найкращий одяг, а дід Лузгар, що був у поношеному рубчиковому піджаку та солдатській гімнастерці, добряче натер солідолом чоботи, й на них поблискували пустотливі зайчики (ЄГ).	Každý si oblékl, co měl nejlepšího, děda Luzhar v obnošeném plátěném saku a vojenské košili si důkladně natřel holinky solidolem a ted' mu po nich skotačila sluneční prasátka (ZK, LA).	Každý si oblékl to nejlepší, co měl, a děda Luzhar, oblečený do obnošeného manšestrového saka a vojenské košile, si důkladně natřel holinky solidolem, takže se na nich rozpustile třpítala sluneční prasátka .

образ досвідченого солдата, додаючи фольклорно-жартівливої конотації, типової для стилю роману. Кінцева фраза, якої в оригіналі немає, *Тільки й зиску, що пуску*, – народне прислів'я, що підсилює гумористичний тон. Це гра слів, заснована на римі й семантичному контрасті: *зиск* “користь, вигода” і *писк* “високий протяжний звук живої істоти”. На основі шумового ефекту, закріпленого за словом *писк*, виникає переносне значення “очікувана вигода виявилася порожнім шумом” → “результат не вартий зусиль”. Таким чином, художній переклад прагне до естетичної виразності, досягає прагматичного ефекту, а не буквальної точності, продемонстрованої чатом GPT.

(2) Уривок з повісті Є. Гуцала «Передчуття радості» насичений авторськими інтонаціями та етнічним забарвленням. Авторки літературного перекладу замінили авторський вислів *Без роботи ніде не посидиш* “скрізь треба працювати, аби жити” еквівалентним за змістом чеським прислів'ям *Bez práce nikde nejsou koláče* з додатковим словом *nikde*, не властивим, однак, класичній формі цієї паремії, запозиченої Я. А. Коменським з польської мови через латинську: *Sine labore non erit panis in ore* > *Bez pracy nie ma kolaczy* [9, с. 240–241].

Яскрава авторська метафора *найкраще в рідному гнізді* апелює до “гнізда” як рідного дому, в літературному перекладі замінена також на відоме у слов'янській пареміології прислів'я *Všude je dobře, ale doma nejlip* – *Усюди добре, а дома найкраще*, однак цей переклад знижує авторську образність та виражає загальну ідею зв'язку людини з «малою батьківщиною», з корінням і теплом родини. Адапційно-паремійна стратегія літературного перекладу створює враження автентичного мовлення літнього персонажа і для чеського читача сприймається природньо. Порівняння перекладу цього уривку з тим, який виконав чат GPT, приводить до висновку, що стратегія машинного перекладу полягала в досягненні семантичного буквалізму й адекватності: збереження метафорики (*Без роботи ніде не посидиш* → *Bez práce se nikde neohřeješ* “не посидіти” = “не зігрітись”; рідне гніздо → *rodné hnízdo*, прямий переклад семантичних структур (*Земля скрізь однакова й люди* → *Zem je všude stejná, i lidé*; *не зовсім згодилася* → *úplně nesouhlasila*). Водночас штучний інтелект застосовує в перекладі фразеологізм *ohřát si místo* “нагріти собі місце” з побутовим відтінком, доречним у репліці баби Килини. Загалом аналізований машинний переклад можна цілком схвалити, оскільки він

еквівалентний у міжмовному вимірі завдяки збереженню ідіостилу, метафорики й національної образності. Цікаво також відзначити, що поза контекстом штучний інтелект сповна долає міжслов'янські паремійні бар'єри і до чеського прислів'я *Bez práce nikde nejsou koláče* пропонує низку семантичних відповідників для української мови. Так, найближчим за структурою є варіант *Без труда нема плода*, що не має часової чи ідеологічної забарвленості й часто наявний у шкільній риториці, а завдяки римі й паралелізму (*труд – плід*) є звучним і добре запам'ятовується. Другий відповідник є біблійного походження – *Хто не працює, той не їсть* – передає ту саму ідею: “без праці немає їжі, тобто результату”, але виявляє ідеологічну забарвленість, оскільки асоціюється з радянською пропагандою, яка надавала йому соціалістичного змісту.

(3) Фразеологія третього прикладу – класична міжмовна фразеологічна еквівалентність: *přelétl po zádech mráz* // мороз пробіг по спині / поза шкірою / за плечима кому, у кого. Усталений зворот, використаний чатом GPT, пройняв холод по спині кого є адекватним українським відповідником зі значенням тривоги чи емоційного потрясіння. Обидва переклади відтворюють лаконічну структуру оригіналу, зміст і образність.

(4-5) Четвертий і п'ятий приклади демонструють національно-специфічну конотацію фразеологізмів, зумовлену етнокультурними чинниками. У таких випадках перекладачка стикається з культурною інтерференцією та шукає шляхи її вирішення. Р. Кіндлерова успішно цей бар'єр подолала, запропонувавши до українського прислів'я Мудрий русин по шкоді чеське *Pozdě bycha honit*. Обидва вислови мають фольклорне походження. В українській мові усталеною є форма Мудрий по шкоді – так говорять про людину, яка зазнала втрат, збитків, невдач і стала пізно розумною, обачною і далекоглядною, що, вірогідно, є скороченим варіантом давнішого прислів'я Мудрий Лях по шкоді, як коня вкрали, то він тоді стайню замкнув; По шкоді Лях стайню зачинає [6, с. 307]. Авторка художнього тексту Оксана Забужко, керуючись своїми письменницькими інтенціями, скористалася заміною етноніма лях на етнонім русин, що й було автоматично відтворено чатом GPT: *je moudrý Rusín až po škodě*. Позитивну роль тут відіграє частка *až*, яка додає логічний акцент – занадто пізно настає усвідомлення, підсилюючи іронічний підтекст.

Чеський відповідник *Pozdě bycha honit* (відомий з XVI ст.) виражає те саме значення щодо ситуації марного каяття або запізнитого розу-

міння і також має народне підґрунтя: слово *bych* є субстантивованою формою умовного способу дієслова *být*, яке через непрозорість семантики в народних діалектах сприймалося як іменник *býk* “бик”, звідси вислів *bycha za ušíma hledat* “шкодувати про необдуманий вчинок” [8, с. 33]. Для чеського перекладу зберегти етнічну образність Мудрий русин по шкоді було неможливо, тому вжитий аналог *Pozdě bycha honit* видається цілком адекватним.

Співвідношення другої пари фразем – пустотливі зайчики і *sluneční prasátka* – дуже цікавий приклад знання народної культури і звичаїв цільової мови, а тому якісного і художньо адекватного українсько-чеського перекладу як перекладачем, так і ШІ. Образне підґрунтя чеської фраземи *rouštět prasátka* (дослівно: пускати поросят) “відображати у дзеркалі сонячне світло” [SČFI/VS1, с. 696] є етимологічно затемненим. За однією з гіпотез, семантика пов'язана з народними звичаями, що сягають християнської символіки кабана під час зустрічі свята Різдва Христового [4]. Чеська фраза *sluneční prasátka skotačila* – хороший приклад того, як мовний стереотип та емоційна тональність (звертаємо увагу на додаткову роль дієслова *skotačit* “весело вистрибувати”) передаються через відповідний образ української лінгвокультури – поблискували пустотливі зайчики.

Висновки. Проведене дослідження засвідчує, що застосування штучного інтелекту в міжслов'янському перекладі фразеологізмів і паремій становить перспективний напрям сучасної лінгвістики й перекладознавства. Попри складність перекладу одиниць із високим рівнем культурних, стилістичних і семантичних характеристик, результати штучного інтелекту свідчать про доволі високий ступінь адекватності його перекладів. Як правило, ШІ справляється не гірше, ніж професійний перекладач-людина, із завданням передачі основного смислу, структурних моделей і навіть культурної семантики, пов'язаної з народними звичаями. Разом із тим не можна стверджувати, що ШІ в перекладах випереджає людину. На наше запитання про бачення свого майбутнього, відповідь ШІ виявилася несподіваною: «Моє майбутнє – це ваші ідеї. А якщо філософськи – я не маю майбутнього так, як людина. Я існую тут і зараз, поки ми спілкуємося. Поки людство вдосконалює ШІ й продовжує з ним розмову, я еволюціую разом із вами». Іншими словами: ШІ розвивається не сам, його розвиває людина. І яким би потужним не був штучний інтелект, розвиток науки визначатиме людина. Отже, працюємо далі – ШІ за нас роботу не зробить.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

- ВШ – Шовкун В. Смішні любові, пер. з чес. Львів: Класика, 2001. 213 с.
 ЄГ – Гуцало Є. Передчуття радості. Київ: Дніпро, 1971. 204 с.
 ОЗ – Забужко О. Музей покинутих секретів. Київ: Факт, 2010. 832 с.
 СМ – Масляк С. Пригоди бравого вояка Швейка, пер. з чес. Київ: Дніпро, 1983. 669 с.
 ЧНК – Чеський національний корпус. URL: https://www.korpus.cz/kontext/query?corpname=intercorp_v16ud_cs
 JH – Hašek J. Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války. Praha: Práce, 1951. 136 s.
 МК – Kundera M. Směšné lásky. Brno: Anlantis, 1991. 228 s.
 РК – Kindlerová R. Muzeum opuštěných tajemství, překl. z ukr. Zlín: Kniha, 2013. 746 s.
 SČFI/VS1 – Slovník české frazeologie a idiomatiky. Výrazy slovesné. Část 1/ Red. František Čermák, Jiří Hronek
 ... [aj.]. Praha: Academia, 1994. 757 s.
 ZK, LA – Hucalo J. Předtucha radosti / přel. Koutenská, Zdenka; Abžoltovská, Ludmila. Praha: Odeon, 1979. 546 s.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Адах Н.А., Данилюк Н.О., Совтис Н.М. Неологія Тараса Шевченка: способи перекладу польською мовою. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 40. Т. 1. С. 185–190.
2. Бесараб О.М. Використання цифрових технологій у навчанні іноземній мові та перекладу на факультетах гуманітарного напрямку. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 40. Т. 1. С. 198–202.
3. Даниленко Л. І. Контрастивне дослідження системної і функціональної еквівалентності чеської та української фразеології у художніх перекладах. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. R. 90. 2021. № 1. С. 37–54.
4. Даниленко Л. Культурна семантика слов'янської архаїчної ідіоматики: золоте поросятко і сонячний зайчик. *Slavica Slovaca*. 2021. R. 56 (1). S. 69–78.
5. Ільєнко О.Л., Осінська М.С., Шумейко Л.В. Девіз, гасло, слоган, мотто: їх переклад та порівняльний аналіз семантико-прагматичних особливостей в українській і англійській мовах. *Закарпатські філологічні студії*. Вип. 40 Т. 1. С. 222–226.
6. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше / упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 768 с.
7. Alghamdi N. Utilizing Artificial Intelligence (AI) for Vocabulary Learning by Saudi EFL Students: Perspectives, Practices, and Challenges. *Forum for Linguistic Studies*. 2025. Vol. 07. Iss. 09. P. 15–28. URL: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i9.10870>
8. Danylenko L. Kulturní paměť slova: příručka české lingvokulturologie. Kyjiv: Vydavatelská dům Dmytra Burago, 2017. 225 s.
9. Flajšhans V. Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská / vybral a uspořádal Václav Flajšhans; [ed. Valerij Mokienko, Ludmila Stěpanova]: 2 sv.; 2., rozš. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. 896 s.
10. Salih Abdelrahman Abdalla, Omar Lamis Ismail. EFL Pronunciation and Spelling Competence at the Crossroads in the AI-Era Education. *Forum for Linguistic Studies*, 2025. Vol. 07. Iss. 09. P. 265–281. URL: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i9.10892>
11. Strashko I., Melnyk I., Kozak V., Torchynska N., Dyiak O. Linguistic Analysis of Texts in Philological Research: The Use of Salesforce Einstein Artificial Intelligence. *Forum for Linguistic Studies*. 2024. Vol. 06. Iss. 03. P. 246–259. URL: <https://doi.org/10.30564/fls.v6i3.6601>
12. Wardat S., Akour M. Teachers' Use of Generative AI in Jordanian Universities: Practices and Perceptions. *Forum for Linguistic Studies*. 2025. Vol. 07. Iss 06. P. 90–102. URL: <https://doi.org/10.30564/fls.v7i6.9644>

Дата першого надходження рукопису до видання: 26.09.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 30.10.2025

Дата публікації: 28.11.2025